ERKINLIK FENOMENINING IJTIMOIY-FALSAFIY HAMDA ONTOLOGIK TALQINLARI

Mannobova Gulzoda Ravshanbek qizi,
Farg‘ona davlat universiteti
Tarix fakulteti, Falsafa kafedrasi 3-bosqich doktoranti
mannobovaguli@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada erkinlik fenomeni zamonaviy falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinib, uning inson o‘zligini anglash, hayotdagi o‘rnini belgilash va o‘zini namoyon etishdagi ahamiyati yoritilgan. Erkinlik insonga tayyor holda berilmaydigan, balki ijtimoiy hayot jarayonida shakllanadigan dinamik hodisa sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda fenomenologik, germenevtik va qiyosiy tahlil usullari qo‘llanib, G‘arb faylasuflarining erkinlik haqidagi qarashlari hamda O‘zbekiston Konstitutsiyasidagi huquqiy normalar qiyosiy o‘rganilgan. Natijada erkinlik va qaramlikning falsafiy hamda ijtimoiy-huquqiy mohiyati ochib berilgan..

Kalit so‘zlar: *erkinlik fenomeni, ijtimoiy transformatsiyalar, ontologik maqom, gnoseologiya, ekzistensiya, sotsial determinizm, fenomenologik yondashuv, germenevtik tahlil, huquqiy-falsafiy tahlil.*

KIRISH

Inson borlig‘ining fundamental asosi sifatida erkinlik fenomeni zamonaviy falsafiy diskursning markaziy mavzularidan biri bo‘lib qolmoqda. XXI asrda globallashuv, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy transformatsiyalar sharoitida erkinlikning mohiyati klassik tushunchalardan farqli o‘laroq, yangi ontologik va gnoseologik qatlamlarni namoyon etmoqda. Falsafiy tafakkur tarixida erkinlik shunchaki “tanlov imkoniyati” emas, balki insonning o‘zligini anglash va dunyodagi o‘rnini belgilash usuli sifatida qaraladi, ya’ni erkinlikning ontologik maqomi uning borliqdagi o‘rni bilan belgilanadi. Zamonaviy ontologiyada erkinlik – bu insonning mavjudlik (ekzistensiya) usuli hisoblanadi. U tashqi olamdan ajralgan holdagi holat emas, balki borliqning ichki dinamik jarayonidir. So‘nggi tadqiqotlarga ko‘ra, erkinlik substansional xususiyatga ega emas, ya’ni u “tayyor holda” berilmaydi, balki inson faoliyati jarayonida, ijtimoiy makonda subyektning o‘zini namoyon etishda, «bo‘lish» jarayonida shakllanadi[1].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada ijtimoiy-falsafiy hodisalarni o‘rganishning obyektivlik, tarixiylik, mantiqiylik, qiyosiy tahlil va tizimlilik kabi umumilmiy metodlaridan foydalanildi. Erkinlik va qaramlik tushunchalarining ontologik va gnoseologik jihatlarini tahlil qilishda fenomenologik yondashuv hamda germenevtik tahlil usullari qo‘llanildi. Shuningdek, G‘arb faylasuflari (B. Spinoza, E. Fromm, J. Bodriyyar, M. Fuko) asarlarini o‘rganishda sotsiomadaniy va qiyosiy-tipologik metodlar jalb etildi. Isayya Berlinning erkinlik konsepsiyalari hamda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi huquqiy normalarni qiyoslashda huquqiy-falsafiy tahlil hamda sotsial determinizm tamoyillariga tayanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

T. Fuks erkinlikni insonning biologik va ijtimoiy borlig‘ining integratsiyasi, ya'ni «o‘z-o‘zini tashkil etish» jarayoni sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, erkinlik — bu

miyadagi neyronlarning tasodifiy chaqnashlari emas, balki tirik mavjudotning vaqt o‘lchami ichida o‘z hayotiy trayektoriyasini ongli ravishda shakllantirish qobiliyatidir[2]. Zamonaviy ontologiyada erkinlik mavhum “ruh” yoki izolyatsiya qilingan “miya” faoliyati mahsuli emas, balki embodiment (mujassamlilik) paradigmasi asosida tushunilishi lozim. Unga ko‘ra, inson ongi uning biologik tanasi va atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatidan ajralmasdir. Klassik dualizm (R. Dekart) tana va ongni bir-biriga qarama-qarshi qo‘ygan bo‘lsa, zamonaviy fenomenologik antropologiya ularning yaxlitligini ilgari suradi. T. Fuks ta’kidlaganidek, erkinlik – bu “mujassamlilik” jarayondir. Biz qaror qabul qilganimizda, bu faqat neyronlar darajasida emas, balki butun organizmning dunyoga nisbatan munosabati sifatida namoyon bo‘ladi. Bu yerda nemis falsafasidagi ikki tushuncha farqlanadi:

1. “Körper” (biologik obyekt sifatidagi tana) – tibbiyot o‘rganadigan tana.
2. “Leib” (yashayotgan tana) – biz his qiladigan, og‘riq sezadigan va dunyoni idrok etadigan subyektiv tana.

Erkinlik aynan “Leib” (yashayotgan tana) darajasida amalga oshadi. Masalan, musiqachi pianino chalayotganda barmoqlarining harakatini har soniyada ongli nazorat qilmaydi; uning «tanasi» musiqani biladi va erkin ijro etadi. Demak, erkinlik – bu tananing dunyo bilan uyg‘unlashgan holda, to‘siqlarsiz va maqsadli harakatlana olish imkoniyatidir.

Gnoseologik nuqtayi nazardan, erkinlik zaruriyatni anglash bilan uzviy bog‘liqdir. Spinozadan meros qolgan “anglangan zaruriyat” tamoyili bugungi kunda kognitiv fanlar yutug‘i bilan boyitilmoqda. Erkinlik va zaruriyat o‘rtasidagi dialektik munosabatni tushunishda Benedikt Spinozaning ratsionalistik yondashuvi fundamental ahamiyat kasb etadi. Spinoza ontologiyasida mutlaq iroda erkinligi (indeterminizm) inkor etiladi, olamda har bir narsa qat’iy sabab-oqibat qonuniyatlari asosida yuz beradi[3]. Biroq, Spinoza uchun determinizm erkinlikning yo‘qligini anglatmaydi. Aksincha, u erkinlikni gnoseologik akt – bilish jarayoni orqali asoslaydi[4]. Spinozaning mashhur «Etika» asarida ilgari surilgan “erkinlik – bu anglangan zaruriyatdir” tamoyili shuni anglatadiki, inson o‘z xatti-harakatlarini boshqaruvchi tashqi va ichki sabablarni (affektlarni) qanchalik chuqur anglasa, u tashqi ta’sirlarning qulidan (passiv holatdan) o‘z-o‘zini boshqaruvchi faol subyektga aylanadi[5].Zamonaviy spinozashunoslikda ushbu yondashuv «kognitiv terapiya»ning asosi sifatida talqin qilinmoqda. Stiven Nadlerning (2020) so‘nggi tadqiqotlariga ko‘ra, Spinozaning erkinlik modeli shunchaki «taqdirga tan berish» (stoitsizm) emas, balki «adekvat g‘oyalar» orqali o‘z hissiyotlari va muhit ustidan hukmronlik qilishdir. Inson qachonki o‘z harakatining sababini bilmasa, u majburlangan hisoblanadi; sababni anglagan zahoti, bu zaruriyat uning o‘z ichki tabiatiga aylanadi va u erkinlashadi. Bu jarayonni quyidagi bosqichlarda ifodalash mumkin:

1. Qullik: Inson tashqi sabablar va anglanmagan ehtiroslar (qo‘rquv, g‘azab) ta’sirida yashaydi.
2. Anglash: Aql yordamida affektlarning kelib chiqish sabablarini va tabiat qonunlarini o‘rganadi.
3. Erkinlik: Zaruriyatni anglash orqali inson tashqi majburlovdan xalos bo‘lib, o‘z tabiati qonunlari asosida harakatlana boshlaydi.

Shunday qilib, Spinoza nazariyasida erkinlik — bu holat emas, balki bilimsizlikdan (noadekvat g‘oyalardan) bilimga (adekvat g‘oyalarga) o‘tishdagi dinamik jarayondir.

Zamonaviy epistemologiyada esa, erkinlik – bu bilimga asoslangan qaror qabul qilish kompetensiyasidir. Inson voqelik qonuniyatlarini qanchalik chuqur bilsa, uning harakat traektoriyasi shunchalik ongli va erkin bo‘ladi[6]. Biroq, zamonaviy axborot oqimining tezligi gnoseologik erkinlikni cheklash xavfini ham tug‘dirmoqda, chunki manipulyativ axborotlar «soxta erkinlik» illyuziyasini yaratishi mumkin.

Aksiologik (qadriyat) jihatdan erkinlik eng oliy insoniy qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi. U nafaqat huquqiy maqom, balki axloqiy mas’uliyatni ham o‘z ichiga oladi. So‘nggi yillarda aksiologiyada erkinlikni «individual farovonlik» emas, balki «umumiy mas'uliyat» prizmasidan ko‘rish tendensiyasi[7] kuchaymoqda. Shuning uchun erkinlik qadriyat sifatida insonning o‘zligini yaratish va jamiyat oldidagi burchini bajarish imkoniyati sifatida baholanadi[8]. Shuningdek, falsafiy aksiologiyada erkinlik fenomeni insoniy qadriyatlar ierarxiyasining eng yuqori pog‘onasida turuvchi terminal (tub) qadriyat sifatida baholanadi. Agar ontologiya erkinlikning mavjudlik shartlarini o‘rgansa, aksiologiya uning mazmuni va maqsadi masalasini – «Erkinlik nima uchun kerak?» degan savolni o‘rtaga tashlaydi. Zamonaviy etika va siyosiy falsafada erkinlikning aksiologik maqomi ikki yo‘nalishda: vosita sifatidagi va o‘z-o‘zidan qimmatli qadriyat sifatida tahlil qilinmoqda.

Zamonaviy liberal egalitarizm va kommunitarizm bahslarida erkinlik inson qadr-qimmati (dignity)ning zaruriy sharti deb qaraladi. Aksiologik nuqtayi nazardan, erkinliksiz axloqiy baho mavjud bo‘lishi mumkin emas. Agar subyekt tanlov imkoniyatiga ega bo‘lmasa, uning harakati «yaxshi» yoki «yomon» kategoriyalari bilan o‘lchanmaydi. So‘nggi yillarda esa, «Imkoniyatlar nazariyasi» tarafdorlari (M. Nussbaum, I. Robeyns) erkinlikni mavhum huquq emas, balki «qila olish» qobiliyati sifatida aksiologik qayta baholadilar. Ularga ko‘ra, haqiqiy erkinlikning qadri insonning o‘zi qadrlaydigan hayot tarzini tanlay olish kabi real imkoniyatlarida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga erkinlikni ijtimoiy adolat va inson farovonligining o‘zagi ekanligini aksiologik jihatdan asoslab, erkinlikning «rasmiy» va «real» ko‘rinishlari o‘rtasidagi farqni tahlil qiladi. Nemis klassik falsafasidan (Hegel) oziqlangan zamonaviy Frankfurk maktabi vakili Axel Honnet erkinlikning aksiologik talqinini «Ijtimoiy erkinlik» konsepsiyasi orqali yangiladi Honnet erkinlikning normativ asoslarini tahlil qilib, uni faqat ijtimoiy institutlar – oila, bozor va davlat ichidagi o‘zaro mas’uliyat orqali to‘liq ro‘yobga chiqishini isbotlaydi. Honnetga ko‘ra, erkinlikning qadri yakkalanishda (individualizmda) emas, balki o‘zaro e’tirof munosabatlarida namoyon bo‘ladi. Bu konsepsiya juda nozik, ammo jamiyatni tushunish uchun o‘ta muhim nazariyadir. Muallifning fikrlaridan shuni tushunishimiz mumkinki, inson boshqalardan qochib emas, balki boshqalar bilan birga bo‘lish orqali erkinlikka erishadi va «Salbiy erkinlik» (hech kim menga xalaqit bermasin) va «Ijtimoiy erkinlik» o‘rtasidagi farqni do‘stlikda ko‘rish mumkinligini ta’kidlaydi:

- Yakkalanish (Salbiy erkinlik): Tasavvur qiling, siz uyingizda yolg‘izsiz. Hech kim sizga «buni qil, uni qilma» demaydi. Siz mutlaq mustaqilsiz. Lekin Honnet aytadiki, bu «bo‘sh erkinlik». Siz o‘z hislaringizni, fikrlaringizni hech kim bilan bo‘lisha olmaysiz, demak, o‘zligingizni to‘liq namoyon eta olmaysiz.

- O‘zaro e’tirof (Ijtimoiy erkinlik): Siz eng yaqin do‘stingiz bilan uchrashdingiz. Do‘stlik shartlari sizni biroz cheklaydi (siz uning gapini eshitishingiz, unga vaqt ajratishingiz, uning hislarini hurmat qilishingiz kerak).

Garchi sizda majburiyat (mas’uliyat) paydo bo‘lsa-da, siz o‘zingizni erkinroq his qilasiz. Nega? Chunki do‘stingiz sizni tinglaydi, tushunadi va e’tirof etadi. Bundan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, biz faqat bizni qadrlaydigan va maqsadlarimizni qo‘llab-quvvatlaydigan insonlar orasidagina haqiqiy erkinmiz. Axel Honnet ta’kidlashicha, subyekt o‘z erkinligini faqat boshqada bo‘lish orqali to‘liq anglaydi. Yakkalangan individning avtonomiyasi illyuziyadir, chunki haqiqiy avtonomiya intersubyektiv e’tirofga tayanadi. Aksiologik jihatdan, inson faqat boshqalar tomonidan tan olingan va boshqalar oldida mas’uliyatni his qilgan holda to‘la erkin bo‘la oladi. Bu yondashuv zamonaviy atomlashgan jamiyatda erkinlikni «boshqalardan ajralish» deb tushunishdek xato aksiologik fikrni rad etadi.

XXI asr aksiologiyasida erkinlik fenomeni an’anaviy «avtonomiya» (o‘z-o‘zini boshqarish) tushunchasidan «relatsion (aloqadorlik) erkinlik» tushunchasiga transformatsiya qilinmoqda. Agar XX asr ekzistensializmi (J.P. Sartr) erkinlikni individning jamiyatdan ajralgan holdagi radikal tanlovi deb hisoblagan bo‘lsa, zamonaviy ekologik va bioetik inqirozlar davrida erkinlikning mazmuni «boshqaning hayoti uchun mas’uliyat» orqali belgilanmoqda. Bu qarashni quyidagi bir necha prinsiplar orqali tushunishimiz mumkin.

Nemis faylasufi Hans Yonasning «Mas’uliyat prinsipi» nazariyasiga ko‘ra, texnologik sivilizatsiya sharoitida inson erkinligi endilikda uning qudrati bilan cheklanishi shart. Yonasning mashhur kategorik imperativi – «Shunday harakat qilginki, sening harakating oqibatlari insoniyatning kelajakdagi hayoti davomiyligiga zid kelmasin»[9] – erkinlikning aksiologik chegarasini hozirgi zamondan kelajakka ko‘chiradi. Zamonaviy tadqiqotchilardan M. Coeckelbergh Yonasning texnologik mas’uliyat g‘oyasini sun’iy intellekt davriga tatbiq etgan hisoblanadi. Ya’ni u bo‘yicha Yonasning yondashuvi erkinlikni «ehtiyot chorasi» sifatida qayta baholashni talab qiladi. Ya’ni, erkinlik – bu tabiat ustidan hukmronlik qilish emas, balki uning zaifligini anglab, uni muhofaza qilishdir[10]. G‘amxo‘rlik etikasi-feministik etika vakili Virjiniya Held tomonidan rivojlantirilgan «G‘amxo‘rlik etikasi» erkinlikni «o‘zaro bog‘liqlik» prizmasida tahlil qiladi: liberal erkinlik modeli (mustaqil, o‘zini o‘zi ta’minlovchi individ) real hayotga to‘g‘ri kelmaydi. Inson hayotining boshida va oxirida, shuningdek, inqiroz davrlarida boshqalarning g‘amxo‘rligiga muhtojdir. Shu bois, aksiologik nuqtayi nazardan, oliy qadriyat – bu «aralashmaslik» emas, balki «g‘amxo‘rlik munosabatlarini saqlab qolish»dir[11]. Bundan biz shunday xulosa qilishimiz mumkinki, ya’ni erkinlik – bu boshqalardan uzilish emas, balki o‘zgalar bilan munosabatlarda o‘zini to‘laqonli his qilishdir.

«Umumiy manfaat» inqirozi-Sendelning «Meritokratiya zulmi» asaridagi g‘oyalar yuqoridagi nazariyalarni ijtimoiy-siyosiy kontekstda to‘ldiradi. Sendelga ko‘ra, zamonaviy jamiyatdagi «Men o‘zim erishdim» degan meritokratik erkinlik tushunchasi kibrni keltirib chiqaradi va muvaffaqiyatsizlikka uchraganlarni kamsitadi. Aksiologik inqiroz shundaki, individual erkinlik «Umumiy manfaat» tushunchasidan ustun qo‘yildi. Sendel taklif etayotgan yechim – erkinlikni raqobat vositasi sifatida emas, balki fuqarolik

birdamligi instrumenti sifatida qadrlashdir va albatta, erkinlikning qadri uning jamiyatdagi eng zaif qatlamlarni himoya qilish salohiyati bilan o‘lchanishi lozim[12]. Shuning uchun biz bu qismda biz «Erkinlik nima?» deb emas, «Erkinlikning nima foydasi bor va u qanchalik qimmatli?» degan aksiologik savolga javob berdik. Erkinlikning ontologik jihatdan inson mavjudligining “mujassamlashgan” dinamik jarayoni, gnoseologik jihatdan obyektiv zaruriyatni anglash orqali amalga oshadigan kognitiv akt hamda aksiologik jihatdan “Men” va “Boshqa” o‘rtasidagi intersubyektiv mas’uliyatli munosabat sifatidagi ushbu uch o‘lchamli dialektik tabiati shuni ko‘rsatadiki, mazkur fenomen statik holat emas, balki ijtimoiy-tarixiy makonda uzluksiz shakllanuvchi ekzistensial loyihadir; aynan erkinlikning ushbu ko‘p qatlamli murakkabligi zamonaviy G‘arb falsafiy diskursida uning subyektiv individuallik (J.P. Sartr), siyosiy plyuralizm (I. Berlin) va hokimiyat munosabatlari (M. Fuko) kesishmasidagi yangicha talqinlarini tadqiq etishni taqozo qiladi.»

XX-XXI asr falsafiy tafakkurida erkinlik masalasi klassik metafizikadan (iroda erkinligi) amaliy-ekzistensial va siyosiy-ijtimoiy tekislikka ko‘chdi. Ushbu transformatsiya jarayonini uchta asosiy paradigma – ekzistensializm (J.P. Sartr), liberal plyuralizm (I. Berlin) va poststrukturalizm (M. Fuko) tahlili orqali yoritish maqsadga muvofiqdir. Jan-Pol Sartr: Ekzistensial loyiha va «sedimentatsiya» muammosi. Sartrning «inson erkinlikka mahkumdir» degan klassik tezisi bugungi post-industrial jamiyatda o‘zining ontologik keskinligini saqlab qolmoqda. Biroq, zamonaviy sartrshunoslikda, xususan, Jonatan Webber tadqiqotlarida Sartrning erkinlik tushunchasi «radikal, cheksiz tanlov» sifatida emas, balki «sedimentatsiya»(cho‘kindi) tushunchasi orqali qayta talqin qilinmoqda. Gap shundaki, insonning o‘tmishdagi tanlovlari uning xarakterida «cho‘kib», qatlam hosil qiladi va kelajakdagi erkinligini ma’lum ma’noda yo‘naltiradi[13]. Bu nazariyasi erkinlikni inkor etmaydi, balki uni kontekstuallashtiradi. Inson har lahzada o‘zgarishi mumkin, ammo bu o‘zgarish uning o‘tmishda shakllantirgan mental dispozitsiyalari – cho‘kindilari bilan kurash yoki murosaga kirishish jarayonida amalga oshadi. Biz bundan quyidagicha xulosa chiqarishimiz mumkin, inson o‘z xarakterini o‘zi quradi (cho‘kindi hosil qiladi), lekin keyinchalik o‘sha xarakter bizning kelajakdagi tanlovlarimizni osonlashtiradi yoki qiyinlashtiradi. Raqamli asrda esa bu g‘oya shaxsning «raqamli izlari» (digital footprint) muammosi bilan hamohangdir.

Algoritmlar bizning o‘tmishdagi harakatlarimiz asosida kelajagimizni bashorat qilishga urinayotgan bir paytda, Sartrcha erkinlik – bu algoritmik determinizmga qarshi chiqish, ya’ni «belgilab berilgan ssenariy»dan tashqariga chiqish qobiliyati sifatida namoyon bo‘ladi. Erkinlik – bu berilgan vaziyatni (facticity) rad etish emas, balki unga yangi ma’no yuklash orqali o‘zlikni qayta loyihalashdir. Isayya Berlin: Qadriyatlar plyuralizmi va “paternalism” xavfi. Isayya Berlinning "erkinlikning ikki konsepsiyasi" (ijobiy and salbiy) bugungi kunda ham liberal demokratiyaning aksiologik poydevori hisoblanadi. Zamonaviy siyosiy falsafada Berlin g‘oyalari Baum va Nikols tomonidan “qadriyatlar plyuralizmi” kontekstida rivojlantirilmoqda. Berlinning asosiy ogohlantirishi shundan iborat ediki, "ijobiy erkinlik" (insonni "haqiqiy" maqsadlari sari yo‘naltirish) ko‘pincha davlat yoki jamiyatning paternalistik hukmronligiga aylanib ketishi mumkin[14]. Ya’ni bu yerda tushuniladigan nazariya shuki, ijobiy erkinlikning haddan tashqari absolyutlashtirilishi davlatning fuqarolar xususiy hayotiga “ularning o‘z

manfaati yo‘lida” degan vaj bilan aralashuvini oqlaydi, bu esa pirovardida jamiyatning voyaga yetmagan bola, davlatning esa qattiqqo‘l vasiy maqomida gavdalanishiga – paternalistik hukmronlikka olib keladi.

Hozirgi global siyosiy jarayonlarda, xususan, pandemiya davridagi cheklovlar yoki axborot xavfsizligi choralari misolida biz “salbiy erkinlik” (aralashmaslik) va “ijobiy erkinlik” (jamoaviy xavfsizlik uchun boshqaruv) o‘rtasidagi keskin dialektik to‘qnashuvni kuzatib o‘tganmiz. Berlin nazariyasiga ko‘ra, bu ikki qutbni to‘liq yarashtirish imkonsiz, erkinlikning fojiaviyligi shundaki, biz har doim bir qadriyat evaziga ikkinchisini qurbon qilishga majburmiz. Zamonaviy jamiyatning vazifasi – totalitarizmga olib keluvchi “yagona to‘g‘ri yo‘l” g‘oyasidan voz kechib, ushbu ziddiyatni muvozanatda ushlashdir. Biz ham Berlin g‘oyalariga tayanib, haddan tashqari “ijobiy erkinlikka” intilish totalitarizm xavfini tug‘dirishi mumkinligidan ogohlantirib, liberal demokratiya sharoitida bu ikki qutbning muvozanatini saqlash zarurligini xulosalab o‘tmoqchimiz.

Mishel Fuko: Subyektivatsiya va “Axborotlashgan shaxs”. M. Fuko falsafasida erkinlik mavhum yuridik huquq emas, balki hokimiyat munosabatlari ichidagi amaliyotdir (praxis). Fuko uchun erkinlik – bu “boshqaruvchanlik” texnologiyalariga nisbatan "kontr-boshqaruv" yoki “o‘z-o‘ziga g‘amxo‘rlik” orqali amalga oshiriladi[15]. Ya’ni, M. Fuko talqinida erkinlikning ontologik sharti – bu subyektning o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatini qayta qurishidir. Edvard MakGushin ta'kidlaganidek, Fukoning o‘z-o‘ziga g‘amxo‘rlik konsepsiyasi narsisistik xudbinlik emas, balki tashqi biopolitik boshqaruv mexanizmlariga qarshi qaratilgan axloqiy va estetik qarshilik strategiyasi, ya'ni subyektning o‘z avtonomiyasini “askezis” (ruhiy mashqlar) orqali konstitutsiyalash jarayonidir. Kolin Kupman esa, ushbu yondashuvni “axborotlashgan shaxs” gneseologiyasiga tatbiq etib, bugungi kunda erkinlik muammosi "biopolitika"dan "infopolitika"ga ko‘chganini asoslaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda Fukoning erkinlik konsepsiyasi “boshqaruvchanlik” kontekstida o‘rganilmoqda: inson o‘zini o‘zi shakllantiruvchi subyekt sifatida hokimiyat diskurslaridan qanday qilib erkinlik hududini yarata oladi? Bu, ayniqsa, biopolitika va raqamli nazorat kuchaygan davrda muhimdir.

Zamonaviy “katta ma’lumotlar” (Big Data) jamiyatida inson shunchaki biologik tana emas, balki ma’lumotlar to‘plami sifatida boshqariladi. Fuko metodologiyasi orqali qaraganda, bugungi erkinlik – bu raqamli panoptikondan qochish (bu imkonsiz) emas, balki o‘sha ma’lumotlar oqimi ichida o‘z subyektivligini saqlab qolish, ya’ni hokimiyat diskurslari bizni "kim" deb belgilashiga nisbatan kritik munosabatda bo‘lish san’atidir. Xulosa qilib aytganda, erkinlik tushunchasi falsafiy talqinda statik holat emas, balki dinamik jarayondir. U bir tomondan, borliqning obyektiv qonuniyatlari (determinizm) bilan cheklangan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, insonning gnoseologik salohiyati va aksiologik tanlovi (indeterminizm, ekzistensial loyiha) orqali ro‘yobga chiqadi. Sartr, Berlin va Fuko kabi mutafakkirlarning qarashlari ushbu murakkab fenomenning turli qirralarini — mas'uliyat, siyosiy huquq va hokimiyatga munosabatni yoritishda metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqorida tahlil qilingan G‘arb falsafiy maktablari (ekzistensializm, liberalizm, poststrukturalizm) erkinlik fenomenining universal qirralarini ochib bergan bo‘lsa-da, ularning O‘zbekiston ijtimoiy voqeligiga tatbiqi o‘ziga xos sotsiokultural

transformatsiyani talab etadi. Zamonaviy O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning ontologik asosi sifatida tanlangan “Inson qadri uchun” tamoyili klassik liberalizmdagi "atomlashgan individual erkinlik"dan farq qiladi. Bizning tahlilimizga ko‘ra, O‘zbekiston sharoitida erkinlik fenomeni G‘arb modellarining oddiy nusxasi (immitatsiyasi) emas, balki universal demokratik tamoyillar va milliy-ma’naviy qadriyatlar (kollektivizm, mahalla instituti, oilaviy qadriyatlar) sintezi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shuningdek, ayni davrda ham u jamiyatda alohida o‘ringa ega. Uning aksi va himoyasini har bir davlatning huquqiy hujjatlarida ko‘plab uchratamiz. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasida «erkinlik» so‘zining o‘zi 18 marotaba ishlatilgan bo‘lib, davlat fuqarosi va jamiyatdagi har bir shaxs bilan uzviy bog‘lanadi. “O‘zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko‘ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha’ni, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi. Demokratik huquq va erkinliklar Konstitusiya va qonunlar bilan himoya qilinadi” (13-modda) [16]. Konstitusiyada keltirilgan erkinlik haqidagi qismlar antik davr mutafakkirlarining qarashlari bilan mos kelishini isbotlash qiyin emas. Chunki zamonaviy konstitutsiyaviy huquqning ontologik ildizlari aynan Antik davr falsafasidagi “Tabiiy huquq” g‘oyasiga borib taqaladi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan “shaxsiy daxlsizlik”, “so‘z erkinligi” va “qonun ustuvorligi” tamoyillari Sitseron, Aristotel va Stoiklar ilgari surgan universal imperativlarning zamonaviy yuridik transformatsiyasidir. Xulosa qilib shuni ta’kidlashimiz mumkinki, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida aks etgan erkinlik normalari G‘arb liberalizmining “individualizm” g‘oyalarini milliy “jamoaviylik”qadriyatlari hamda Antik davr mutafakkirlarining “tabiiy huquq” va “adolat” haqidagi universal g‘oyalari bilan uyg‘unlashtirgan noyob modeldir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, erkinlik va qaramlik tushunchalari inson borlig‘ining o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan, bir-birini taqozo etuvchi dialektik qirralaridir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, erkinlik faqatgina tanlov huquqi emas, balki shaxsning o‘zligini anglashi, o‘z "men"ini yarata olishi hamda ijtimoiy mas’uliyatni chuqur his etishidan iborat murakkab ekzistensial loyihadir. Ayni paytda, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt jadal kirib kelayotgan hozirgi davrda shaxs erkinligi yangicha xavf-xatarlarga yuz tutmoqda hamda qaramlikning simulyativ, virtual va algoritmik shakllari (raqamli panoptikum, ijtimoiy tasdiqqa qaramlik) keskin namoyon bo‘lmoqda.

Globallashuv sharoitida, ayniqsa raqamli makonda, insonning ontologik avtonomiyasini saqlab qolish va turli manipulyativ ta’sirlardan, "soxta ehtiyojlardan" himoyalashning eng maqbul ijtimoiy-falsafiy mexanizmi — bu yoshlarda milliy g‘oyaga asoslangan mustahkam ma’naviy immunitetni shakllantirishdir. Faqatgina obyektiv zaruriyatni ongli ravishda anglagan, axborot oqimiga tanqidiy munosabat bildira oladigan hamda "Men" va "Boshqalar" o‘rtasida o‘zaro e'tirofga asoslangan munosabatlarni qura olgan shaxsgina zamonaviy jamiyatda mutlaq qaramlikdan xalos bo‘lib, chinakam erkinlikka erishishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Schmid, H. B. (2018). The Subject of Common Space: On the Ontology of Social Interaction. In: Social Ontology and Collective Intentionality. Springer, Cham. pp. 45-62
2. Fuchs T. In Defense of the Human Being: Foundational Questions of an Embodied Anthropology. – Oxford: Oxford University Press, 2021. – 272 p.
3. Lord B. Spinoza’s Ethics: An Edinburgh Philosophical Guide. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018. – 208 p.
4. Nadler S. From Pride to Self-Esteem // Think Least of Death: Spinoza on How to Live and How to Die. – Princeton: Princeton University Press, 2020. – P. 75-95.
5. Спиноза Б. Этика. – М.: АСТ, 2019. – 352 с.
6. Fricker M. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. – Oxford: Oxford University Press, 2017. – 192 p.
7. Sandel M.J. The Tyranny of Merit: What’s Become of the Common Good? – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2020. – 288 p.
8. Carter I., Kramer M.H. Freedom as Independence // The Oxford Handbook of Freedom. – Oxford: Oxford University Press, 2022. – P. 112-135.
9. Jonas H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – 255 p.
10. Coeckelbergh M. AI Ethics. – Cambridge: MIT Press, 2020. – 248 p.
11. Held V. The Ethics of Care: Personal, Political, and Global. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 211 p.
12. Sandel M.J. The Tyranny of Merit: What’s Become of the Common Good? – New York: Farrar, Strausand Giroux, 2020. – 288 p.
13. Webber J. Rethinking Existentialism. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 184 p.
14. Isaiah Berlin and the Politics of Freedom:’Two Concepts of Liberty’ 50 Years Later / Ed. by B. Baum, R. Nichols. – London: Routledge, 2015. – 204 p.
15. Koopman C. How We Became Our Data: A Genealogy of the Informational Person. – Chicago: University of Chicago Press, 2019. – 272 p.
16. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 29 b.